

ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНИХ УЯВЛЕНЬ У ДІТЕЙ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ

Косенко Юрій Миколайович,

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри спеціальної та інклюзивної освіти
Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка
ORCID ID: 0000-0003-2723-2031
Researcher ID: A-2452-2019
Scopus Author ID: 57430300900

У статті запропоновано класифікацію історичних уявлень, які диференціюються автором на кількісні, локальні (просторові), хронологічні (часові), образні та логічні. Проаналізовано підручники з історії України для школярів з інтелектуальними порушеннями та наведено конкретні приклади на основі яких здійснюється процес формування історичних уявлень.

Висвітлено труднощі, які необхідно враховувати вчителю історії при формуванні історичних уявлень у школярів із порушеннями інтелектуального розвитку. До таких труднощів автор відносить: значне зменшення або нерозуміння реальних відстаней, труднощі при орієнтуванні в географічних напрямках, нерозуміння розташування об'єктів відносно один одного, сприймання різних за величиною об'єктів, розташованих на різній відстані однаково неправильно, складність визначення причинно-наслідкових зв'язків та інші.

Описано дидактичні методи та прийоми формування історичних уявлень у школярів означеної категорії, висвітлено засоби ефективного формування уявлень про минуле на уроках історії у дітей з інтелектуальними порушеннями. Наголошено на ефективності образної наочності, відеоматеріалів, словесному описі, уривках художньої літератури, адаптованих історичних текстових джерел, проблемних питань, пояснюючому читанні тощо. Підкреслено важливість записів хронологічних дат на дошці, у зошиті, чіткому називанні дат, століть (частини століття), неодноразовому повторенні та актуалізації раніше вивченого історичного матеріалу.

Автором наголошено на різних потенційних можливостях учнів з інтелектуальними порушеннями щодо роботи з історичними та сучасними картами, атласами, при виконанні хронологічних завдань, написанні історичних диктантів, встановленні причинно-наслідкових зв'язків тощо.

Рекомендовано вчителям враховувати індивідуальні психофізичні та пізнавальні можливості учнів спеціальних закладів загальної середньої освіти при формуванні в них історичних уявлень.

Ключові слова: формування історичних уявлень, шкільний курс історії, діти з інтелектуальними порушеннями, діти з особливими освітніми потребами, спеціальна освіта, інклюзивне навчання.

Kosenko Yurii. Formation of historical ideas in children with intellectual disabilities

The article proposes a classification of historical representations, which are differentiated by the author into quantitative, local (spatial), chronological (temporal), figurative and logical. Textbooks on the history of Ukraine for schoolchildren with intellectual disabilities are analyzed and concrete examples are given on the basis of which the process of forming historical ideas is carried out.

Difficulties that must be taken into account by the history teacher when forming historical ideas among schoolchildren with intellectual disabilities are highlighted. The author attributes to such difficulties: a significant reduction or misunderstanding of real distances, difficulties in orientation in geographical directions, misunderstanding of the location of objects relative to each other, perception of objects of different sizes located at different distances equally incorrectly, difficulty in determining cause and effect sounds and others.

Didactic methods and methods of formation of historical ideas among schoolchildren of the specified category are described, means of effective formation of ideas about the past in history lessons among children with intellectual disabilities are highlighted. Emphasis is placed on the effectiveness of imagery, video materials, verbal description, excerpts from fiction, adapted historical text sources, problematic questions, expository reading, etc. The importance of recording chronological dates on the board, in a notebook, clearly naming dates, centuries (parts of a century), repeated repetition and updating of previously studied historical material is emphasized.

The author emphasized the various potential opportunities of students with intellectual disabilities in working with historical and modern maps, atlases, when performing chronological tasks, writing historical dictations, establishing cause-and-effect relationships, etc.

It is recommended that teachers take into account the individual psychophysical and cognitive abilities of students of special institutions of general secondary education when forming their historical ideas.

Key words: formation of historical ideas, school history course, children with intellectual disabilities, children with special educational needs, special education, inclusive education.

Вступ. Історичний матеріал містить багато складних понять, які важко засвоїти учням із порушеннями інтелекту. Великі проблеми виникають у дітей зі сприйманням і усвідомленням історичних подій і явищ, особливо надто віддалених від сучасності. Це є однією із

причин низької мотивації вивчення історії у школярів указаної категорії.

Формування історичних понять є складним довготривалим процесом, у ході якого здійснюється перехід від простих до більш складних знань шляхом накопи-

чення кількісних змін, які поступово приводять до якісних. Основою засвоєння історичних понять у школярів з інтелектуальними порушеннями є формування у них правильних уявлень про події минулого.

Матеріали та методи. Для виконання поставлених завдань застосовано: теоретичний метод з метою узагальнення та аналізу наукових джерел, підручників і методичних посібників; емпіричні методи: абстрагування й системне моделювання – для класифікації видів історичних уявлень; спостереження, опитування, експертні оцінки – для визначення методів і прийомів формування просторових, хронологічних, образних і логічних уявлень у школярів з інтелектуальними порушеннями на уроках історії.

Результати дослідження. Важливим компонентом структури історичних знань є історичні уявлення. Л. Петрова диференціює історичні уявлення на: уявлення про факти минулого; уявлення про історичний час; уявлення про історичний простір.

Більш ширшу класифікацію запропонували О. Пометун і Г. Фрейман, які поділяли історичні уявлення на: кількісні, локальні (просторові), хронологічні (часові), образні та логічні [1].

Кількісні уявлення у дітей із інтелектуальними порушеннями формуються на основі таких показників, як кількість населення країни, чисельність війська, розміри території країни, кількість адміністративно-територіальних одиниць держави (полків, сотень, губерній, областей), кількість населення, кількість учасників певних історичних подій, кількість жертв, показники розвитку певних галузей господарства тощо.

Для кращого розуміння кількісних уявлень, вважаємо за необхідне навести декілька прикладів з підручника «Історія України. 8 клас» [2]: «Польський король Стефан Баторій у 1578 році провів козацьку реформу, за якою, 500 козаків було взято на службу, а їх прізвиська внесено до спеціального списку – реєстру». «На початку XVII (17) століття, під час складання козацького реєстру було сформовано 6 полків: Переяславський, Київський, Черкаський, Чигиринський, Білоцерківський та Корсунський. Керували полками – полковники. Полки поділялися на сотні, які очолювали – сотники». «Українцям дісталися значні трофеї: близько 100 гармат, різноманітна зброя, тисячі возів із військовими припасами, а також коштовності й золото». «Особливо важким було становище селян на Правобережній Україні. У багатьох селах цього краю панщина складалася з 5–6 днів на тиждень, а на Поділлі в деяких маєтках селяни працювали весь тиждень, не маючи вільного часу для власних потреб». «До середини XIX (19) століття кількість цукрових заводів зросла до 200. Також почалося будівництво перших заводів і фабрик. На машинобудівних заводах розпочався випуск удосконалених знарядь праці та перших парових двигунів». «На західноукраїнських підприємствах були найгірші умови праці в Австрійській імперії. Тут була найменша заробітна плата й водночас найдовший робочий день, який тривав від 10 до 12 годин, а нерідко й 14–16 годин на добу». «Діяль-

ність Кирило-Мефодіївського братства була нетривалою. Воно проіснувало близько 14 місяців».

Щодо локальних (просторових) уявлень, то в учнів із порушеннями інтелекту вони формуються на основі історичної карти і таких показників, як територія держави в певний історичний період, територія певного регіону, історико-етнографічні регіони України, місце історичної події, опис території тощо. Наведемо декілька прикладів з підручника «Історія України. 7 клас» [3]: «Назва «Україна» означає країна, рідний край, рідна земля. З давніх давен, цю назву застосовували для позначення Київщини, Переяславщини і Чернігівщини, а людей, які жили на цих землях називали українцями». «Львів є центром Львівської області, Житомир – Житомирської області, Суми – Сумської області. У назвах деяких областей є винятки, зокрема, Луцьк є обласним центром Волинської області, Ужгород – центром Закарпатської області. Столицею Автономної Республіки Крим є місто Сімферополь. Області поділяються на райони, а райони на селищні і сільські ради. На території цих рад знаходяться менші села». «Плем'я, яке жило на північ від полян, називалося сіверяни. Вони жили на лівому березі Дніпра, вздовж річок Десна, Сейм, Сула, Ворскла. Найдавнішими містами сіверян були Чернігів і Любеч». «Володимир охрестився у 988 році у візантійському місті Корсунь (сучасний Севастополь) у Криму». «Одного дня князь звелів прийти всім киянам на берег Дніпра. Люди зайшли у воду, а священники читали потрібні молитви».

Основним засобом формування локальних (просторових) уявлень в учнів із порушеннями інтелекту є історична карта, карти з атласів України, спрощені схеми, плани місцевості тощо. Зауважимо, що спеціально розробленого картографічного матеріалу для учнів із порушеннями інтелекту до сьогодні не розроблено та не надруковано, тому вчитель використовує звичайні історичні карти та сучасну карту територіально-адміністративного поділу України, підбираючи дидактичні завдання з урахуванням пізнавальних можливостей школярів з інтелектуальними порушеннями.

Хронологічні (часові) уявлення формуються у школярів із порушеннями інтелекту для розуміння ними віддаленості історичної події, часового проміжку між певними подіями (причиною та наслідком), тривалості суспільно-історичного явища тощо. Для кращого розуміння хронологічних (часових) уявлень, вважаємо за необхідне навести декілька прикладів з підручника «Історія України. 8 клас» [2]: «Князь Дмитро Вишневецький був призначений прикордонним стражником. Близько 1553 року він об'єднав розрізнені козацькі ватаги в єдине військо. У цьому році під його керівництвом на острові Мала Хортиця було збудовано міцну Січ-фортецю. Вона отримала назву «Запорозька», тому що знаходилася за порогами». «Такі дії козаків не сподобалися татарам і вони вирішили зруйнувати першу Запорозьку Січ... У 1558 році кримські татари з'явилися під стінами Січі. Їх було вдсятеро більше. Козаки мужньо оборонялися, а коли зрозуміли, що не втримають своєї фортеці, вони з боєм прорвалися крізь татарське військо і зникли в степу».

За допомогою запитання «Скільки років проіснувала перша Запорозька Січ?», вчитель формує у дітей уявлення про тривалість існування першої козацької фортеці. За допомогою низки запитань, вчитель може сформулювати в учнів уявлення про віддаленість певної історичної події в роках («Діти порахуйте скільки років минуло з часу виникнення першої Січі до наших днів?»), у століттях («Діти порахуйте скільки повних століть минуло з часу виникнення першої Січі до наших днів?») тощо.

Образні уявлення – це чуттєво-емоційний та раціонально-логічний відбиток історичної дійсності у свідомості дитини, що існує у вигляді уявлення про речі, людей, навколишнє середовище, історичну подію [4]. Вони формуються за допомогою історичних портретів, картин, відеоматеріалів та опису. Наприклад, формуванню образного уявлення про зовнішність давньоруського князя Святослава допоможе текст наступного змісту: «Середнього зросту, не занадто високий, але і не низький, брови мав густі, очі сині, ніс короткий, борода оголена, на верхній губі густе і довге волосся (вуса), голова зовсім оголена, з одного боку висів чуб, що означало знатний рід; шия здорова, плечі широкі... Здався якимось понурим і диким; в однім вусі висіла золота сережка..., одіж на ньому була біла, нічим не відрізнялася від інших окрім чистоти» (Лев Діакон «Історія» (адаптований історичний документ) [3].

Логічні уявлення – це уявлення дітей з інтелектуальними порушеннями про причинно-наслідкові зв'язки між історичними фактами. Наприклад, логічне уявлення, яке буде основою для розуміння учнями причин занепаду Києва у другій половині XII століття можна сформулювати за допомогою наступного тексту: «Син Юрія Довгорукого Андрій Боголюбський у 1169 році зібрав велике військо, до якого ввійшли дружини, переважно, північно-східних князівств та захопив Київ, учинивши в ньому жорстокий погром. Декілька днів нападники грабували місто, вбивали мешканців. Не було пощади ні малолітнім, ні жінкам, ні літнім людям. Загарбники знищували та спалювали житлові будинки, грабували та руйнували київські церкви та монастирі. З Києва було вивезено у північні землі не тільки майно киян, але й ікони, дзвони та інше церковне начиння. Після таких подій, Київ втратив своє значення, як центра давньоруської держави. Але боротьба за Київ не припинилася. Різні князі правили Києвом. Був час, коли тут керувало навіть два князя одночасно» [3].

Вважаємо за необхідне більш детально зупинитися на питанні формування зазначених уявлень у школярів з інтелектуальними порушеннями на уроках історії.

Кількісні уявлення – це уявлення про кількісні показники суспільно-історичного процесу. Ці уявлення формуються на основі засвоєння теоретичного матеріалу та практичних умінь. Зазначені уміння стосуються обчислення кількісних показників, тому вчитель історії повинен активно використовувати міжпредметні зв'язки, наголошувати дітям на тому, що вміння обчислювати у них сформовані на уроках математики і їх необхідно застосувати в інших умовах.

Кількісні уявлення є допоміжними. Вони сприяють розширенню історичних уявлень на основі цифрового матеріалу:

- про кількість мешканців країни, міст («...монголи були дуже розлучені на киян. Вони вирізали багатьох мешканців. Не було пощади ні жінкам, ні дітям. Із близько 50 тисяч жителів міста, після його захоплення живими залишилося не більше 2 тисяч людей. Київ було пограбовано та спалено...») [3];

- чисельність війська («Він зібрав 80 тисяч воїнів і сівши на човни поплив з ними по Дніпру, через Чорне море до Константинополя») [3];

- розміри території країни («Загальна площа України становить 603,7 тисяч квадратних кілометрів») [5];

- учасників певних історичних подій («Близько 32 мільйони громадян України прийняли участь у референдумі і 90,32% з них підтримали самостійність України, вибравши відповідь «Так, підтверджую») [6];

- кількісні показники матеріально-технічних ресурсів («Вже до кінця 1996 року Україна знищила майже 2 тисячі танків, 1,5 тисячі броньованих машин, півсотні бойових літаків») [6];

- кількість жертв («Пік голодомору прийшовся на весну 1933 року. В Україні тоді від голоду вмирало 17 людей щохвилини, більше 1 тисячі – щогодини, майже 25 тисяч осіб – кожного дня») [6];

- кількість втрат («Гітлерівці зруйнували 714 міст і 28 тисяч сіл») [6];

- інші кількісні показники («Були магнати, у власності яких знаходилося більше 200 міст»; «Протягом наступного року нашу країну визнали 132 держави») [3; 6] та інші.

Для якісного формування кількісних уявлень у школярів із порушеннями інтелекту необхідно: використовувати пояснення; застосовувати повторення; звертатися до життєвого досвіду школярів; застосовувати міжпредметні зв'язки; по можливості використовувати пояснення за аналогією, порівнюючи з кількісними показниками сучасної реальності; використовувати практичні справи (обчислення); застосовувати наочність, технічні засоби навчання, цифрові технології та інше.

Локальні (просторові) уявлення – це уявлення про співвідношення певної історичної події з конкретним місцем де вона відбулася, тобто локалізація історичних подій. Вивчення історії тісно пов'язане з вивченням простору. Не розташовані в часі та просторі історичні події представляються порожньою абстракцією, позбавленою реального змісту, і такими, що не відображають історичної дійсності.

Локалізація історичних подій у просторі здійснюється за допомогою різних наочних посібників: карт, схем, планів, картин, фотографій, крейдяних малюнків, аплікацій тощо. Провідне місце належить картам. Вони допомагають учням із порушеннями інтелекту конкретніше уявляти місце й умови перебігу події.

Використовуючи умовні позначення на карті, в дітей формуються уявлення про клімат, природу країни чи певного регіону, наявність річок, озер і морів, шляхів

сполучення, корисних копалин, вплив географічного положення на спосіб існування мешканців, розвиток їхнього господарства, перебіг суспільно-історичних подій тощо.

Л. Петрова наголошує на тому, що вивчаючи будь-яку історичну подію, учні з порушеннями інтелекту мають уявляти:

- а) місце, де відбулася подія;
- б) напрями дій;
- в) відстань розташування об'єктів відносно один одного;
- г) умови місцевості, її особливості;
- д) вплив географічного середовища на життя та діяльність людей (там, де це можливо визначити).

Основним засобом формування локальних (просторових) уявлень у дітей із порушеннями інтелекту є історичні карти. Історична карта – це графічне, умовне, побудоване на географічній основі зображення історичної події або історичного періоду у просторі. Карта надає відомості про просторове розміщення історичних подій, локалізує їх та конкретизує в умовній формі уявлення про місце, де відбувалася подія.

Карта точно відображає географічне середовище та історичні обставини, у яких вони відбувалися. Карта може сама по собі бути джерелом нових знань, «багатим архівом» історичних матеріалів. Окрім об'єкту пізнання, вона може виступати засобом розвитку розумових здібностей учнів [7].

З наочних посібників, карта є найголовнішою на уроці історії, бо без інших засобів цей предмет вивчати важко, а без карти – неможливо. На нашу думку, в роботі вчителя історії має бути правило – жодного уроку без карти або без інших картографічних засобів.

Історичні карти відрізняються від географічних тим, що містять мінімум географічної інформації і концентрують увагу дітей на подіях соціально-економічного, політичного і культурного розвитку суспільства. Усі історичні карти поділяються на:

- загальні карти. Відображають історичні події в країні чи групі країн або становище цих країн у конкретний момент історії (наприклад: «Русь-Україна за часів монгольсько-татарського лихоліття (перша половина XIII століття);
- оглядові карти. Присвячені територіальним змінам за тривалий проміжок часу (наприклад: «Запорозька Січ»);
- тематичні карти. Відображають окремі події або сторони історичного процесу (наприклад: «Українська держава за гетьмана Богдана Хмельницького (1648–1657 років)»; «Гайдамацькі повстання. Рух опришків»);
- карти-схеми. Розкривають конкретні історичні події (наприклад: «Конотопська битва 29 червня 1659 року»).

У навчанні школярів з інтелектуальними порушеннями можливе використання саморобних карт-схем краєзнавчого характеру (наприклад: «Архітектурні пам'ятки міста Суми», «Розвиток промисловості Чугуївського району» тощо).

Для якісного формування локальних уявлень, школярів із порушеннями інтелекту необхідно долучати до роботи з контурною картою. Спеціальних контурних карт з історії України для дітей означеної категорії не розроблено, тому в реальному процесі навчання історії, зазвичай, використовуються контурні карти з історії України для 5 класу для нормотипових дітей. Цей вид роботи повинен проходити систематично й під контролем вчителя історії.

Г. Яковенко рекомендує застосовувати крейдяні контурні карти, які учитель малює на шкільній дошці і під час вивчення нового матеріалу заповнює (бажано кольоровою крейдою), синхронно з дітьми, які роблять позначки у контурних картах. Також ефективним є прийом «оживлення карти» шляхом прикріплення аплікацій, стрілок, умовних знаків, стрічок тощо [7].

Необхідно пам'ятати, що картографічні посібники є чуттєвою опорою в оволодінні та усвідомленні зв'язків між історичними фактами, що вивчаються, і можуть служити засобом узагальнення нового історичного матеріалу, засобом закріплення і перевірки знань учнів з інтелектуальними порушеннями. Тому карта має бути присутньою на кожному уроці та відповідати темі уроку.

Доречним є проведення спеціальних тренувальних вправ з історичною картою (вказати населений пункт, державу, столицю, кордони, торгові шляхи, місця битв, втрачені / приєднані території тощо).

Важливим аспектом формування локальних уявлень у школярів із порушеннями інтелекту є поєднання історичної карти з сучасною. Діти повинні орієнтуватися на обох видах карт і вільно знаходити історико-географічні об'єкти, як на історичній карті, так і на сучасній карті територіально-адміністративного поділу України. Для цього в підручниках з історії України на всі історичні карти накладено контури кордонів сучасної України.

При формуванні локальних уявлень у школярів із порушеннями інтелекту, вчителю історії необхідно враховувати наявні в них порушення просторових уявлень. Л. Петрова виокремлювала наступні:

1) значне зменшення або нерозуміння реальних відстаней, коли далеко в просторі є близьким. Причини цього порушення полягають у тому, що просторові уявлення учнів ґрунтуються на чуттєвому досвіді, а при роботі з картою учні мають справу з величезними відстанями, далекими від їхнього особистого досвіду. Тому типові помилки будуть пов'язані зі зменшенням реальних відстаней між досліджуваними об'єктами, населеними пунктами тощо;

2) труднощі при орієнтуванні в географічних напрямках (сторонах горизонту), особливо в проміжних (південний захід, північний схід тощо). Навіть при правильному показі об'єктів або напрямку дій на історичній карті учні можуть помилятися у визначенні їхнього місця знаходження або напрямку (наприклад, описуючи Правобережну частину України, діти зазначають, що ця частина знаходиться на сході від Дніпра);

3) нерозуміння розташування об'єктів відносно один одного (попереду-позаду, ліворуч-праворуч, дале-

ко-близько та інше). Це пояснюється не тільки порушенням просторового орієнтування, але й опосередкованим сприйманням історичних об'єктів через картину, карту, малюнок, де всі об'єкти уявляються розташованими близько, поруч, вище або нижче, а не північніше чи південніше);

4) сприймання різних за величиною об'єктів, розташованих на різній відстані, однаково неправильно. Ця особливість характерна для сприйняття історичних картин з великою кількістю учасників, об'єктів історичного пейзажу тощо.

Учитель історії повинен знати наявні в учнів означені категорії просторові порушення, щоб своєчасно проводити корекційну роботу на уроці. Важливою передумовою формування локальних уявлень є той факт, що простір в основних його характеристиках (розмір, протяжність, розміщення один відносно одного) вже відомі учням з інтелектуальними порушеннями до початку вивчення історії. Певна пропедевтична робота проводилася в 5–6 класах в рамках курсу «Вступ до історії України та громадянської освіти». Також школярі цієї категорії використовували міри довжини (сантиметр, метр) на уроках математики, трудового навчання, соціально-побутового орієнтування, фізкультури та в побутовій практичній діяльності. З поняттям «масштаб», орієнтуванням у просторі діти знайомилися на уроках географії [10].

Важливе місце в структурі історичних знань школярів відіграють хронологічні (часові) уявлення. Вони формуються на основі засвоєння теоретичного матеріалу та практичних умінь локалізувати історичні факти в часі.

Неможливо вивчати історичні події поза часом. Локалізація в часі виконує важливу роль у вивченні історії. Локалізація історичних фактів і вивчення хронології дозволяють привести в систему усі історичні факти, що вивчаються, систематизувати їх, пов'язати між собою і дати характеристику окремих періодів в процесі історичного розвитку [7].

Хронологічні (часові) уявлення – це уявлення про співвідношення конкретного історичного факту з певним часом, уявлення про тривалість і послідовність історичних подій і явищ, віддаленість історичних подій і явищ одне від одного і від сучасності.

Формування хронологічних уявлень сприяє усвідомленню дітьми з інтелектуальними порушеннями поступального характеру розвитку суспільства, зміни порядків, формацій, епох. Для учнів з інтелектуальними порушеннями сприйняття часу – є одним із найбільш складних завдань, оскільки порушення пізнавальної сфери та невеликий власний життєвий досвід дітей незрівнянні ні кількісно, ні якісно з багатовіковою історією людства.

У зв'язку з особливостями пізнавальної діяльності дітей з інтелектуальними порушеннями, зокрема порушеннями у них словесно-логічної та аналітико-синтектичної форм мислення, питання засвоєння та розуміння історичного часу та співвідношення історичних дат з відповідними подіями є найбільш складними в роботі

педагога в усьому курсі історії і вимагають спеціальних історичних прийомів.

Учні до початку вивчення історії мають елементарні уявлення про час. Це уявлення, які пов'язані з повсякденним життям школяра й стосуються уявлень про дні, тижні, місяці, роки. Також на уроках математики вони знайомилися з одиницями виміру часу (секундами, хвилинами, годинами), але глибини історичного часу школярі з порушеннями інтелекту не уявляють. Тому оволодіння хронологією дається їм поступово.

На початковому етапі знайомства з хронологією, вчителю потрібно з'ясувати ступінь володіння учнями такими поняттями, як «до», «після», «давно», «недавно», «раніше», «пізніше», «зараз», «під час» тощо. Як правило, діти правильно розуміють і використовують ці поняття (за даними А. Капустіна, 85% учнів із порушеннями інтелекту успішно володіють поняттями типу «давно-недавно» на побутовому рівні. У плані історичної періодизації, діти, зазвичай, користуються поняттям «давно») [8]. За необхідності вчитель повинен проводити корекційну роботу та в подальшому спиратися на знання цих понять учнями.

К. Ліндерберг рекомендує розпочинати знайомство з хронологією на основі емоційно-видовищної презентації. Наприклад, якщо поставити поруч 5 учнів класу та уявити одну дитину, як одне покоління (одне покоління становить приблизно 20 років), то це дозволить зробити «подорож» назад на століття. Для багатьох дітей означеної категорії поняття «століття» або «сто років» будуть незрозумілими, тому можна дати назву кожному поколінню (діти, батьки, бабусі і дідусі, прабабусі та прадідусі, прапрабабусі та прапрадідусі). Для кращого усвідомлення тривалості сторіччя, можна запропонувати школярам назвати по іменах своїх рідних. У більшості дітей з інтелектуальними порушеннями знання про своїх предків закінчуються на іменах бабусь і дідусів.

З цією метою також доречним буде використання відеоматеріалів та цифрових технологій, за допомогою яких діти можуть стисло познайомитися з хронологічним перебігом історії людства.

Для формування уявлень про лінійність, незворотність і значну тривалість історичного часу можна запропонувати дітям намалювати у зошитах «річку історії» з умовними датами-кораблями, що пливуть в одному напрямку. Також доречним буде складання ілюстрованої «стрічки часу» на довгому аркуші ватману з цифровим позначенням століть і силуетних аплікацій найбільш яскравих фактів.

Порівняння історичних дат у хронологічному плані («раніше-пізніше») необхідно учням протягом всього періоду вивчення історії, як один із основних факторів визначення причинно-наслідкових зв'язків між історичними подіями. Зауважимо, що учням з інтелектуальними порушеннями на початковому етапі вивчення історії доволі складно співвідносити числові значення дат з їх хронологічною взаємозалежністю. Тому дуже важливо поєднувати слово вчителя з елементами наочності. Одним із простих і найбільш розповсюджених наочних

посібників є «стрічка часу». Це наочно-дидактичний посібник, який сприяє формуванню уявлень у дітей про тривалість і послідовність подій та процесів, глибину історичного часу, століття, тисячоліття, вміння співвідносити дати зі століттями. «Стрічка часу» виглядає, як пряма лінія розділена на однакові відрізки – «століття», з позначенням їх кордонів. Обов'язково позначаються останні й перші роки століття, а також середина століття. Для прикладу, XX століття: перший рік століття – 1901 р., середина століття – 1950 рік, останній рік століття – 2000 р.

Для фронтальної роботи «стрічка часу» виготовляється, як правило, з цупкого паперу і повинна бути відповідних розмірів. Внизу, по всій довжині, повинні бути кишені для карток з датами. Для індивідуальної роботи виготовляються «стрічки часу» невеликого формату у вигляді складних книжок (книжок-ширм).

Для навчання дітей з інтелектуальними порушеннями доречно виготовляти «стрічку часу» починаючи з IX століття, бо найвіддаленіші дати з якими знайомляться школярі в курсі «Історія України» пов'язані з князем Олегом (882 рік – захоплення Києва князем Олегом).

У історичній науці століття позначаються римською нумерацією, тому важливо на початковому етапі роботи з формування хронологічних уявлень дублювати їх арабськими числами для кращого розуміння школярами з інтелектуальними порушеннями.

А. Капустін наголошує на важливості стаціонарної «стрічки часу» в кабінеті історії. Така стрічка часу може бути додатково оформлена ілюстративним матеріалом, який унаочнюватиме певні історичні періоди зображеннями важливих подій і явищ.

У 7 класі на уроці з теми «Відлік часу в історії» (а потім систематично повертаючись до цієї теми й умінь) вчитель пояснює учням, як визначити століття. Якщо в чотиризначному числі після перших двох цифр йдуть нулі, то перші цифри означатимуть століття, наприклад, 1300 рік – XIII століття, але якщо на місці нулів буде будь-яка інша цифра, це означає, що йде наступне століття. Наприклад, 1301 рік – XIV століття. Можна використати порівняння з годинником – 13 годин 01 хвилина – це вже початок чотирнадцятої години, її перша хвилина. Доречним буде наступний прийом: у даті, яка вивчається закрити останні дві цифри, а до тих, що залишилися додати одиницю. Отримана сума і буде вказувати століття події.

Таким способом визначаються століття і в тризначних датах. Для більшого розуміння можна скласти таблицю, в якій будуть вказані роки певних століть. Наприклад, IX століття – 801–900 роки, X століття – 901–1000 роки і так далі.

У рамках формування хронологічних уявлень пояснюємо школярам ділення століття на першу і другу половини. Доречно користуватися позначками середини століття на «стрічці часу» або застосовувати алгоритм «більше-менше 50». Звертається увага дітей на останні дві цифри в історичній даті й порівнюються з числом 50 (серединою століття). Якщо число менше 50, то дата

відноситься до першої половини, а якщо більше 50 – до другої половини століття.

Варіантів роботи зі «стрічкою часу» достатньо багато. Наприклад, учні опрацьовують тему «Запровадження християнства на Русі», називають дату поширення християнства у східних слов'ян. Учитель записує на дошці цю дату (зорове сприйняття). Потім за допомогою «стрічки часу» знаходиться століття цієї події, його половина. Відбувається засвоєння (закріплення) понять «рік», «століття».

Потім учні вираховують, скільки років пройшло від прийняття християнства до виникнення Києво-Печерського монастиря (1051 рік)? Скільки років минуло від прийняття християнства до сьогодення? Таким чином формуються уявлення про тривалість і послідовність історичних подій. Важливо на уроках задавати питання «Що було спочатку, потім, раніше, пізніше, на скільки раніше?» [3].

Під час вивчення нового матеріалу учитель фіксує увагу учнів на найбільш важливих історичних фактах. Наприклад, просить їх запам'ятати, пропонує записати в зошит, зв'язати дату зі століттям, його частиною, з раніше засвоєною датою за допомогою розв'язання хронологічних завдань. Учні креслять лінію часу, позначають на ній відповідні дати. Виконавши обчислення діти записують відповіді у зошит. Наприклад, початок правління князя Володимира – 978 рік, поширення християнства у східних слов'ян – 988 рік, смерть князя – 1015 рік. Обчисліть, скільки років пройшло від початку правління князя до хрещення держави, скільки років князував Володимир. У якому столітті почав князувати Володимир, у якому столітті помер, скільки років минуло від хрещення Русі до наших часів.

Варіанти хронологічних завдань можуть відрізнятися складністю, тому повинні адресуватися конкретному учню. Наприклад, можна запропонувати наступні:

1) на встановлення послідовності подій («Що було раніше: поширення християнства у східних слов'ян чи заснування Києво-Печерського монастиря? На скільки раніше?»);

2) на визначення тривалості історичної події, явища («Пригадайте, коли Ярослав Мудрий став Великим князем Київським? Скільки років князував?»);

3) на встановлення віддаленості події від сучасності («Скільки років минуло з часу збудування Софіївського собору в Києві?»);

4) на обчислення дат («У якому році виповнилося тисячоліття з моменту поширення християнства у східних слов'ян?»).

Варто зауважити, що історичні події мають різне значення і вплив на подальший розвиток суспільно-історичного процесу. Відповідно, вивчаючи подію великої історичної ваги необхідно зазначати рік, місяць, день коли вона відбулася, вказувати, в яку пору року (взимку, восени) і навіть у яку частину доби (вранці, вночі, вдень, на світанку).

Важливу роль у формуванні і закріпленні часових уявлень відіграє складання і ведення школярами хронологічних таблиць. Для цього в кінці учнівського зошита

відводиться декілька сторінок. Угорі першої із сторінок записується назва «Хронологічна таблиця». Кожна сторінка цієї таблиці ділиться в співвідношенні ¼:¾. У вузькій частині записують дати, в широкій – події.

Г. Яковенко вважає, що ведення хронологічних таблиць є доцільним, навіть якщо вони є в підручнику [7]. А. Гіренко, Ю. Гришин і В. Липа пропонують дату кожної історичної події супроводжувати наочним зображенням, що сприятиме запам'ятовуванню і міцному засвоєнню, з огляду на наочно-образний характер мислення учнів з інтелектуальними порушеннями [9].

Для закріплення вивченого матеріалу можливе модифіковане використання хронологічної таблиці, коли частина інформації вписана, а частину повинен вписати учень. Наприклад, таблиця «Століття. Дата. Подія» (табл. 1).

Деякі вчителі радять учням не вести хронологічні таблиці, а записувати дати в зошиті. Для зручності вивчення дат, доцільно їх виділяти маркером іншого кольору. У роботі з хронологічним матеріалом важливо використовувати на уроці дошку. Уважається, що на кожному уроці на дошці має бути присутнім певний мінімум інформації: назва теми, її план, список історичних дат і понять, імена історичних діячів.

Г. Яковенко рекомендує записувати дати на лівій частині дошки, а поняття – на правій. Під час вивчення хронології в школі вчитель повинен створювати такі навчальні ситуації, за яких учні краще розумітимуть процеси, що відбувалися, а також співвідноситимуть дати з періодами [7].

Важливо орієнтувати учнів з інтелектуальними порушеннями на свідоме запам'ятовування хронологічного матеріалу. Дієвими може бути декілька способів:

- 1) ведення відліку від будь-якої круглої дати;
- 2) визначення однієї з дат історичної події, використовуючи знання про її тривалість;
- 3) асоціативні способи запам'ятовування історичних дат. Наприклад, наявність в історичних датах нулів (1700 рік – початок Північної війни; наявність в історичних датах двох однакових чисел, які розташовані поруч (988 рік – початок поширення християнства у східних слов'ян) тощо.

Велике значення в роботі з хронологічним матеріалом відіграє його закріплення і перевірка. Для перевірки знань можна використовувати картки, на яких великими цифрами записані дати (обов'язкові для запам'ятовування). Учитель показує картку – учень називає подію. Ще однією формою перевірки знань хронології є проведення хронологічних диктантів. Обов'язковою умовою проведення такого виду роботи є запис дат на дошці, на аркушах (картках) або спеціальному плакаті. Це пов'язано з особливостями зорового сприйняття історичних дат учнями. Існує три типи хронологічних диктантів:

1) демонструється картка з датою – учні повинні записати або назвати подію;

2) називається подія – учням пропонується назвати або записати дату;

3) комбіновані завдання – називаються по черзі дати і події.

Закріпленню хронологічних уявлень у дітей із інтелектуальними порушеннями сприятимуть історичні лото, хронологічні кросворди, вікторини, ігри «Що? Де? Коли?», тести. Завдання повинні бути різними за характером і відрізнятися за складністю та обсягом.

Всі зазначені вище прийоми та засоби знаходять широке застосування при формуванні хронологічних уявлень в учнів із порушеннями інтелекту. Але не можна забувати про можливості живого слова у формуванні цих уявлень. Даючи картинний опис історичного періоду, що вивчається на уроці, вчитель повинен створити уявлення в учнів про глибину часу. Сприятиме розв'язанню цього завдання використання художньої історичної літератури та образної наочності (навчальні картини, історичні портрети, ілюстрації підручника, уривки кінофільмів тощо). Завдання можуть бути різноманітними, наприклад співставити портрети історичних діячів з датами їх правління. Кількість портретів історичних діячів і дат повинна залежати від пізнавальних можливостей школярів.

Важливу роль у якісному засвоєнні історичного матеріалу відіграє формування образних уявлень у школярів із порушеннями інтелекту. Історичний образ – це чуттєво-емоційний та раціонально-логічний відбиток історичної дійсності у свідомості дитини, що існує у вигляді уявлення про речі, людей, навколишнє середовище, історичну подію. У процесі вивчення історії учні працюють з образами матеріально-просторового середовища, матеріальних предметів, людей, статичних та динамічних об'єктів [4].

Для формування в учнів правильних та повних уявлень недостатньо лише демонструвати зображення певних історичних об'єктів чи предметів, супроводжуючи їх словесним поясненням. Необхідно використовувати прийоми, які допоможуть закріпити та уточнити ці уявлення.

Недостатня робота з формування образних уявлень призводить до модернізації історії учнями, коли школярі переносять у минуле не притаманні тій добі предмети побуту, одягу, зброї тощо, або пояснюють історичні події з позицій сучасних цінностей, мотивів, уявлень.

Процес формування образних уявлень у дітей із порушеннями інтелекту є досить складним. По-перше, це пов'язано зі специфікою предмета – діти не можуть безпосередньо познайомитися з історичною подією чи явищем, оскільки вони залишились у минулому.

Таблиця 1

Століття. Дата. Подія

Століття	Дата	Подія
XIII	1237	Бій на річці Калці Взяття Києва. Встановлення монголо-татарського іга.

Учні отримують інформацію лише в опосередкованій формі, і роль засобів наочності в цьому процесі є найважливішою.

По-друге, на основі вивчення певної історичної події, навіть невеликої за своїм масштабом і тривалістю, можна виробити безліч уявлень. Проте вчитель та учні обмежені рамками програми та кількістю часу на її засвоєння. Тому навчальний матеріал повинен ретельно добиратися, щоб більш-менш повно відтворити цілісну картину історичної події, явища, процесу через 1–2 образи.

По-третє, процес створення образних уявлень вимагає обов'язкового впливу інформації на емоційно-чуттєву сферу учня, оскільки картини минулого у свідомості дитини мають стати емоційно забарвленими та особистісно цінними для школяра. Тому вчителю потрібно добирати прийоми і засоби навчання, що можуть забезпечити такий ефект.

Також варто відзначити, що на сучасному етапі розвитку цифрових технологій у школярів з інтелектуальними порушеннями є вільний доступ до безлічі джерел (це переважно комп'ютерні ігри та художні фільми на історичну тематику), в яких доволі часто немає нічого спільного з історичною правдою, а історичні образи є не тільки далекими від реальності, але й упередженими. Накладаючись у дітей на певні історичні уявлення про минуле, ця версія подій може сприйматися як об'єктивна та науково достовірна.

Для ефективного формування образних уявлень вчителю необхідно використовувати: образну наочність, відеоматеріали, словесний опис, уривки з художньої літератури, адаптовані історичні текстові джерела, проблемні питання, пояснює читання тощо.

Не менш важливими є логічні уявлення. На уроках історії ці уявлення в учнів із порушеннями інтелекту формуються на основі дій порівняння та причинно-наслідкових зв'язків. Успішність порівняння залежить від складності предметів чи фактів, які порівнюють учні, від ступеня знайомства з ними, від ступеня подібності чи відмінності. Але не тільки ці факти впливають на визначення подібності і відмінності. Школярам легше в порівнюваних об'єктах знаходити тільки відмінності, або тільки спільні ознаки. Набагато складнішим є завдання знайти в досліджуваних об'єктах, і спільне, і відмінне, тому, що така мисленнєва діяльність вимагає одночасної роботи в двох напрямках.

Історичний матеріал у шкільних курсах побудований так, що факти, які вивчаються учнями з порушеннями інтелекту є наслідками попередніх і причиною наступних подій і явищ. Визначення причин і наслідків реальної дійсності є об'єктивно складною розумовою працею для дітей означеної категорії. Історична причинність, як специфічний вид причинно-наслідкових зв'язків, має низку суттєвих особливостей, які ускладнюють процес осмислення учнями з інтелектуальними порушеннями.

А. Капустін досліджуючи цю проблематику зазначав, що у виникненні історичних подій і явищ тісно переплітаються об'єктивні факти, засновані на зако-

номірностях розвитку суспільно-історичного процесу, і суб'єктивні фактори – цілеспрямовані дії та вчинки історичних особистостей. Суб'єктивні фактори виражені набагато яскравіше й знаходяться на «передньому плані», тому діти їх краще засвоюють, що безумовно ускладнює розуміння ними суттєвих, глибинних, об'єктивних причин суспільно-історичних подій.

Більшість причинно-наслідкових зв'язків мають багатозначний характер: певна суспільно-історична подія виникає внаслідок не однієї, а декількох причин, серед яких є головні, суттєві, і в той же час, інша суспільно-історична подія може бути причиною не одного, а декількох наслідків.

Для усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків важливо чітко усвідомлювати хронологічну послідовність історичних подій.

Доволі часто історичні явища виникають не одразу після дії певної причини, а через певний, іноді тривалий проміжок часу.

Характер багатьох причинно-наслідкових зв'язків такий, що при їх розкритті не завжди вдається використовувати аналогію з уже відомими, засвоєними зв'язками. Для прикладу візьмемо козацько-селянські повстання кінця XVI століття – під проводом Криштофа Косинського та Северина Наливайка. Вони мають певні ознаки подібності – відбулися майже в один час, однією із причин було непорозуміння влади з українським козацтвом. Але на цьому подібності закінчуються, й використання аналогії буде недоречним. Приводом до збройного виступу Криштофа Косинського виступила суперечка за маєток, який йому подарував польський король за службу у війську та бойові заслуги, а місцевий магнат його привласнив собі. Особиста образа Криштофа Косинського співпала з невдоволенням реєстрового козацтва, якому польський уряд не сплатив грошей за службу. До повстання приєдналися селяни та міщани.

Причиною повстання Северина Наливайка була сваволя польської шляхти по відношенню до міщан Брацлава та наявність реальної військової сили у козаків (власне військо, артилерія, запаси пороху, коней, провізії тощо). Тривалість, перебіг та результати цих збройних виступів також були різними [2].

Перед учителем стоїть завдання донести до учнів програмовий матеріал у повному обсязі, пам'ятаючи про те, що вивчення причинно-наслідкових зв'язків між історичними фактами має корекційно-розвиткове значення.

Деякі вчителі не достатньо приділяють уваги вивченню причинно-наслідкових зв'язків між історичними фактами. На думку А. Капустіна, такі «пробіли» в роботі відбуваються у зв'язку з нерозумінням учителем значення роботи над історичною причинністю, ігноруванням цієї роботи або слабким засвоєнням спеціальної методики історії.

При викладенні нового матеріалу вчителі переважно використовують метод розповіді з перерахуванням і описом окремих фактів і подій без розкриття причинно-наслідкових зв'язків між ними. Якщо ж учи-

телі й намагаються розкрити такі зв'язки, то роблять це самі, не змушуючи школярів шукати пояснення тій чи іншій події, не активізують їхнє мислення. Учня залишається лише запам'ятати вже готову інформацію. Природно, що за таких умов корекційний ефект буде значно меншим, ніж діти самостійно визначатимуть причинно-наслідкові зв'язки між історичними фактами.

Формування (а також діагностування) вміння встановлювати учнями причинно-наслідкових зв'язків здійснюється в два етапи. На першому етапі учні повинні вказати причину конкретного суспільно-історичного явища, відповівши на запропоновані вчителем запитання. Наприклад: «Чому заможні селяни не хотіли йти у колгоспи?», «Як радянська влада змушувала записуватися до колгоспів?», «Що було з тими селянами, які відмовлялися вступати до колгоспів?».

Після цього на другому етапі формується (при діагностуванні – з'ясовується) вміння учнів визначати причинно-наслідкові зв'язки на основі наочних засобів. Наприклад, після вивчення навчального матеріалу або під час систематизації та узагальнення, дітям можна запропонувати низку тематичних малюнків чи фотографій «Насильницька колективізація на селі», «Хлібозаготівлі 1932 року» та «Голодомор 1932–1933 років». Учні повинні самостійно проаналізувати наочний матеріал, розкрити їх зміст, виділити головне та визначити причинно-наслідкові зв'язки між історичними фактами.

На другому етапі роботи передбачається створення ситуації пошукового характеру за допомогою наочно-образних засобів. Дітям пропонується самостійно проаналізувати зміст декількох малюнків або фото-

графій та знайти причинно-наслідкові зв'язки між історичними подіями, які зображені на них. Перед розв'язання завдання, учнів інструктують щодо характеру та послідовності виконання завдань. Наприклад, якщо самостійна робота стосується вище зазначених малюнків-фотографій, то вчитель актуалізує знання школярів щодо подій на терені України в 30-х роках ХХ століття.

У період удосконалення уміння аналізувати та синтезувати в школярів із порушеннями інтелекту розвивається мисленнєва діяльність, вони починають вказувати причини й наслідки певних історичних фактів.

Варто зауважити, що для багатьох дітей з інтелектуальними порушеннями при встановленні ними каузальних зв'язків достатньо вираженою є тенденція до відповідей у вигляді описів, у яких не розкриваються причинно-наслідкові зв'язки. Багато дітей зазначеної категорії визначають тільки одну причину або наслідок, і не здатні до встановлення декількох.

Потенційні можливості до встановлення причинно-наслідкових зв'язків між історичними фактами в учнів з інтелектуальними порушеннями не однакою й залежать від рівня пізнавальних можливостей кожної дитини, року вивчення школярем курсу історії та системності організації цього виду роботи на уроці історії.

Висновки. Таким чином, застосування запропонованих методів, прийомів і засобів формування історичних уявлень у школярів з інтелектуальними порушеннями сприятиме якісному засвоєнню навчального матеріалу на уроках історії.

Література:

1. Пометун О. І., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі. К.: Генеза, 2006. 328 с.
2. Косенко Ю. М. Історія України: підручник для 8 класу спеціальних закладів загальної середньої освіти (F 70). Чернівці: Букрек, 2017. 304 с.
3. Косенко Ю. М. Історія України. 7 клас: підручник для спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для розумово відсталих дітей. Чернівці: Букрек, 2016. 280 с.
4. Роль засобів наочності у розвитку історичного мислення. URL: <http://surl.li/gksdh> (дата звернення: 12.01.2024).
5. Плешканівська Г. М., Слюсаренко А. Г. Оповідання з історії України. Підручник для 7 класу допоміжної школи. К.: Богдана, 2000. 222 с.
6. Косенко Ю. М. Історія України: підручник для 9 класу спеціальних закладів загальної середньої освіти (F 70). Чернівці: Букрек, 2018. 304 с.
7. Яковенко Г. Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків: Видавництво ХНАДУ, 2017. 324 с.
8. Косенко Ю. М. Особливості формування уявлень про хронологію та історичний час в учнів спеціальної школи. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського державного університету. Серія соціально-педагогічна. Кам'янець-Подільський*, 2008. Вип. VIII. С. 210–218.
9. Гіренко Н. А., Гришин Ю. А., Липа В. О. Методика викладання історії в допоміжній школі: методичні рекомендації. Слов'янськ, 2010. 150 с.
10. Косенко Ю. М. Формування і корекція історико-просторових уявлень у розумово відсталих учнів. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету. Серія соціально-педагогічна. Кам'янець-Подільський*, 2009. Вип. XII. С. 198–201.

References:

1. Pometun, O., Freiman, H. (2006). *Methodyka navchannia istorii v shkoli* [Methodology of teaching history at school]. Kyiv: Heneza, 328 p. [in Ukrainian].
2. Kosenko, Yu. (2017). *Istoriia Ukrainy: pidruchnyk dlia 8 klasu spetsialnykh zakladiv zahalnoi serednoi osvity (F 70)* [History of Ukraine: a textbook for the 8th grade of special institutions of general secondary education (F 70)]. Chernivtsi: Bukrek, 304 p. [in Ukrainian].

3. Kosenko, Yu. (2016). *Istoriia Ukrainy. 7 klas: pidruchnyk dlia spetsialnykh zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv dlia rozumovo vidstalykh ditei* [History of Ukraine. 7th grade: a textbook for special general educational institutions for mentally retarded children]. Chernivtsi: Bukrek, 280 p. [in Ukrainian].
4. Rol zasobiv naochnosti u rozvytku istorychnoho myslennia [The role of visual aids in the development of historical thinking]. URL: <http://surl.li/gksdh> [in Ukrainian].
5. Pleshkanivska, H., Sliusarenko, H. (2000). *Opovidannia z istorii Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7 klasu dopomizhnoi shkoly* [Stories from the history of Ukraine. A textbook for the first grade of an auxiliary school]. Kyiv: Bohdana, 222 p. [in Ukrainian].
6. Kosenko, Yu. (2018). *Istoriia Ukrainy: pidruchnyk dlia 9 klasu spetsialnykh zakladiv zahalnoi serednoi osvity (F 70)* [History of Ukraine: a textbook for the 9th grade of special institutions of general secondary education (F 70)]. Chernivtsi: Bukrek, 304 p. [in Ukrainian].
7. Yakovenko, H. (2017). *Metodyka navchannia istorii: navchalno-metodychnyi posibnyk* [Methodology of teaching history: educational and methodological manual]. Kharkiv: Vydavnytstvo KhNADU, 324 p. [in Ukrainian].
8. Kosenko, Yu. (2008). *Osoblyvosti formuvannia uiavlennia pro khronolohiiu ta istorychnyi chas v uchniv spetsialnoi shkoly* [Peculiarities of the formation of ideas about chronology and historical time in students of a special school]. *Zbirnyk naukovykh prats Kamianets-Podilskoho derzhavnoho universytetu. Seriiia sotsialno-pedahohichna – Collection of scientific works of Kamianets-Podilskiy State University. The series is socio-pedagogical*. Kamianets-Podilskiy. Vol. VIII. p.p. 210–218 [in Ukrainian].
9. Hireenko, N., Hryshyn, Yu., Lypa, V. (2010). *Metodyka vykladannia istorii v dopomizhnii shkoli: metodychni rekomendatsii* [Methodology of teaching history in an auxiliary school: methodical recommendations]. Sloviansk. 150 p. [in Ukrainian].
10. Kosenko, Yu. (2009). *Formuvannia i korektsiia istoryko-prostorovykh uiavlennia u rozumovo vidstalykh uchniv* [Formation and correction of historical-spatial ideas in mentally retarded students]. *Zbirnyk naukovykh prats Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu. Seriiia sotsialno-pedahohichna – Collection of scientific works of Kamianets-Podilskiy National University. The series is socio-pedagogical*. Kamianets-Podilskiy. Vol. XII. p.p. 198–201 [in Ukrainian].